

Vykypělová, Tat'ána

Podmínky zániku duálu v češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2001, vol. 50, iss. A49, pp. [167]-176

ISBN 80-210-2600-6

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101763>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

TATĀNA VYKYPĚLOVĀ

PODMÍNKY ZĀNIKU DUĀLU V ĀESTINĚ

I. Je vřeobecně znĀmo, že starĀ Āeřtina mĀ duĀl, zatímco Āeřtina novĀ nikoli. Lze vznĚst otĀzku, proĀ tomu tak je. Tato otĀzka pŕedpoklĀdĀ otĀzku obecnĕjšĀ, totiř nĀkolik je vĕpovĕř jazykovĕdy vysvĕtlenĀm a nĀkolik jen popisem. ZvlĀřtĕ vĕraznĕ tento problĕm vystupuje prĀvĕ tehdy, zabĕvĀme-li se zmĕnami v jazyce. B. Trnka (1929) sice vhodnĕ definoval historickĕ zkoumĀnĀ jazyka jako porovnĀvĀnĀnĀ dvou nebo vĀce Āasovĕ nĀslednĕch struktur, je ovřem zjevnĕ, že takto se metodologicky vymezuje pŕĀstup deskriptivnĀ, nikoli explikativnĀ (kromĕ toho zĀstĀvĀ otevřena otĀzka ohraniĀenĀ, vzĀjemnĕho vymezenĀ zkoumanĕch struktur). J. Vachek (1968; 1983) explicitnĕ formuloval pojem dynamiky systĕmu, implicitnĕ obsařenĀ uř v nĕkterĕch pracĀch starřĀch. Zjednoduřenĕ řeĀeno, jde o to, že kařdĀ struktura obsahuje potence (predispozice) k svĕmu vĕvoji. PotĀř ovřem spoĀívĀ v tom, že tyto potence zjevnĕ zmĕnu samu nevyvolĀvĀjĀ, nĕbrř jsou pouze jejĀ podmĀnkou. Zřetelnĕ to formuloval M. KomĀrek (1983, s. 46):

„[...] urĀitĕ stav systĕmu znamenĀ pouze mořnost zmĕny systĕmu, ale nikoli nutnost.“

A jeřtĕ dŕĀve J. M. KořĀnek (1942, s. 372n.):

„ZjiřtĕnĀm strukturĀlnĀch pŕedpoklĀdĀ jazykovĕ zmĕny nenĀ tato zmĕna vysvĕtlena.“

OtĀzka po vysvĕtlenĀ je vlastnĕ suspendovĀna a odpovĕř je substituovĀna uvedenĀm jevu do řirřĀch (strukturnĀch) souvislostĀ. (Srov. jeřtĕ i Trost 1958.)

AnĀ SkaliĀkova (1941, s. 40n.) teze o tŕech stupnĀch abstrakce k vysvĕtlenĀ zmĕny struktury neposkytuje uspokojivĕ řeřenĀ. Jeho prvnĀ stupeň odpovĀdĀ zmĀnĕnĕmu uvedenĀ do řirřĀch souvislostĀ, tedy vyřetřenĀ vztahĀ jednotlivĕch faktĀ (jevĀ). Abstrakce druhĕho stupnĕ, tedy konstatace urĀitĕ typologickĕ tendence v jazyce, je vlastnĕ vyřetřenĀm a stanovenĀm vztahĀ nĕkolika skupin faktĀ (jevĀ) – jde tedy rovnĕř o zĀmĕnu vysvĕtlenĀ za popis. OriginĀlnĀ (a odvĀřnĀ) je postulĀt tŕetĀho stupnĕ abstrakce, spoĀĀvajĀcĀ ve stanovenĀ kauzĀlnĀ souvislosti mezi vĕvojem jazyka a vĕvojem literatury. „Akmĕ“ (vrchol) urĀitĕho typu se podle SkaliĀčky shoduje s vrcholem literĀrnĀ Āinnosti danĕ jazykovĕ komunity:

„Literatura, dĀvĀme-li se na ni z hlediska jazyka, je exponentem jazyka, jazykovou avantgardou, v nĕ se zkouřĀ, co jazyk v urĀitĕ svĕ formĕ unese, to jeřt, co dovede vyjĀdřit. JejĀ vĕtĕřky se

uplatňují v jazyce vůbec. Nejdalekosáhlejší experimenty se mohou přirozeně uplatňovat tam, kde se určitý typ nebo určitá kombinace dvou typů co nejvíce vypne." (Skalička 1941, s. 41)

Přijmeme-li Skaličkovu řešení (srov. i Skalička 1960, s. 30–32), pak je zjevné, že tak se otázka explikace změny (vývoje) přesouvá mimo jazyk. Ke stejnému výsledku vedou i úvahy Vachkovy (1975) o souhře vnitřních a vnějších faktorů ve vývoji jazyka.

V nastíněné metodologické situaci bude tedy vhodné předběžně se omezit na vyšetření p o d m í n e k zániku duálu v češtině.

II. Pokusme se nyní vést paralelu mezi procesy v historické morfologii a v historické fonologii. Předpokladem srovnání je to, aby mezi členy gramatické (morfologické) kategorie a mezi členy fonologické opozice byl zrušitelný privativní protiklad. Zánik protikladu mezi dvěma členy gramatické kategorie lze přirovnat k defonologizaci, jak ji popsal ve svém průkopnickém eseji R. Jakobson (1931/1975). Defonologizace spočívá v absolutním rozšíření neutralizačních pozic, tedy pozic, v nichž se ruší protiklad mezi členy fonologické opozice. Podobně zánik protikladu mezi členy gramatické kategorie lze pojímat jako absolutní rozšíření neutralizačních pozic. Pozice, v nichž zaniká protiklad mezi dvěma morfémy, jsou dvojího druhu: podmíněné lexikálně a podmíněné syntakticky. V prvním případě se dané morfémy ve spojení s určitými základovými kmeny nerozlišují; v druhém případě se dané morfémy nerozlišují, má-li jimi být opatřen výraz v určité syntaktické pozici (srov. i Trnka 1958/1982, s. 154n.).

Výsledkem defonologizace může být splynutí jednoho fonému s druhým ($A :: B > B$ nebo $A :: B > A$), vznik fonému odlišného od obou původních ($A :: B > C$), nebo konečně stav, kdy původní dva fonémy jsou pozičními variantami fonému jediného (srov. Jakobson 1931/1975, s. 82–84). Podobně se může dít s morfémy. Buď morfy zmizí společně s morfémy, nebo se morfy stanou součástí morfému nového (ať už je jejich výskyt určován lexikálně nebo syntakticky: první případ je např. ve spisovné češtině, kde některé někdejší duálové morfy mají funkci plurálu, srov. *ruce, očima* etc.).

III. Příčiny nebo ve výše popsaném smyslu spíše podmínky zániku duálu je třeba hledat na dvou rovinách, jednak na rovině formálně-paradigmatické, jednak na rovině kategoriálně-paradigmatické.

1. Na rovině formálně-paradigmatické poskytuje příhodné podmínky pro zánik určité opozice v morfologické kategorii homonymie (polyfunkčnost) morfů. (Přidržíme-li se naší paralely s historickou fonologií, lze v tomto bodě poukázat na totožnost některých distinktivních rysů dvou fonémů v privativní opozici.) Na tomto místě vyvstává potřeba terminologického exkursu: je nutno nejdříve zásadně rozlišit dva druhy homonymie. Skalička (1941, s. 13–15) v polemice s Trubeckým (1937) prohlásil homonymii pádových koncovek nikoli za symptom zániku pádů (jak soudil Trubeckoj), nýbrž za výraz flexivního typu – homonymie úžeji připíná koncovku ke kmeni, protože význam koncovky se poznává z jejího spojení s kmenem. Toto konstatování je zcela správné, týká se ale pouze homonymie, kterou bychom mohli nazvat extraparadigmatickou; naopak

neplatí pro homonymii intraparadigmatickou. Existuje totiž zásadní rozdíl mezi polyfunkční koncovkou (fonologickou formou), která ve svých různých funkcích přistupuje vždy k různým kmenům, a polyfunkční koncovkou, která ve svých různých funkcích přistupuje i k týmž kmenům. V prvním případě se skutečně jedná o rys flexivního typu (kmen a koncovka se úžeji spojují, protože funkce koncovky se pozná jen ve spojení s kmenem). Druhý případ lze ale hodnotit i jinak než jako flexivní rys: pád, osobu etc. je nutno vyjádřit jiným způsobem, např. předložkou, slovosledem nebo osobním zájmenem. (Srov. k tomu Giger/Vykypěl 2001, s. 55n.) Skalička a Trubeckoj tak, zdá se, mluví o dvou různých věcech. Skalička o homonymii extraparadigmatické, která je výrazem flexivního typu, zatímco Trubeckoj o homonymii intraparadigmatické, která skutečně poskytuje příhodné podmínky pro zánik např. afixálně vyjádřené deklinace. To, že koncovka není v důsledku homonymie schopna rozlišovat morfémy (funkce), je možno řešit užitím jiných prostředků, tedy změnou typu. Nechce-li jazyk sahat k zavedení odlišné typologické tendence, jinou možností řešení je kategoriální přeskupení, tedy likvidace morfému s homonymními morfy.

Takové podmínky byly i ve staré češtině. V následujícím je ukážeme na příkladu nejdůležitějších substantivních deklinačních typů (přirozeně bez záměru podat na tomto místě vyčerpávající popis; viz Gebauer 1896).

1.1. Homonymie v rámci *o*-kmenového paradigmatu.

Od prvních staročeských textů je homonymní tvar ak. du. (*chlapy*) s ak. pl. (*chlapy*). Předpokládaný *o*-kmenový tvar pro nom., ak. a vok. du. na *-a* (**chlapa*) není totiž z nejstarších dob doložen, od počátku je tu koncovka původu *u*-kmenového (*chlapy*). Koncovka *-a* se sice nakonec v češtině objevuje, ale až později (15. století). V. Vážný (1963, s. 28) to vysvětluje jako důsledek vyrovnání s deklinací číslovky *dva*. Jedná se tu ale pouze o vliv nominativu této číslovky. To lze ovšem formulovat v obecnější rovině: je zde možno vidět tendenci přisoudit fonologické formě *-a* funkci morfologického exponentu duálu napříč slovními druhy (srov. u slovesa dominanci koncovky 1. os. du. *-va* nad *-vě*, vznik koncovky 1. os. du. *-ma*, umožňující segmentaci části osobočíslových morfů: *-m-Ø :: -m-a :: -m-e & -š-Ø :: -t-a :: -t-e* apod.). (K těmto tendencím ve vývoji inventáře číslových morfů máme záměr vyjádřit se v jiném textu.)

Tvar ak. du. je homonymní i s instr. pl., tato homonymie se však jeví – z hlediska toho, co nyní sledujeme – jako méně závažná v porovnání s homonymiemi, které neutralizují protiklad týchž pádových koncovek obou čísel nesingulárních, tedy duálu a plurálu. (Nelze ovšem přehlédnout proniknutí nehomonymního původně duálového morfu do instr. pl./nonsg., což zamezilo homonymii mezi ak. a instr., které nemohlo být vždy zabráněno jinak, např. předložkou – existují předložky pojící se s oběma těmito pády.)

Po splnutí *y* a *i* vzniká (mohla ještě vzniknout) homonymie nom. a vok. du. s nom. a vok. pl. (Nabízí se otázka, zda zmíněnou koncovku *-a*, která se právě v této pozici v 15. století objevuje, nemáme interpretovat také jako projev pozdní snahy zamezit setření rozdílu mezi duálem a plurálem.)

Snad můžeme uvažovat také o tom, že existovala (jen přechodně – ale v kritickém období), snad někdy na počátku 15. století, homonymie gen. lok. du.

s gen. pl.: diftongizace *ú* > *ou* začala koncem 14. století, dokladů přibývá v 15. století – viz Lamprecht, Šlosar, Bauer 1986, s. 110n.; monoftongizace *uo* > *ú* (tj. *ú*) proběhla v 15. století, na Moravě na samém počátku, v grafice se drží *uo* až do poloviny 16. století – srov. ib., s. 113n.; podle Gebauera (1896, s. 45) existují doklady gen. pl. *o*-kmenových maskulin na *-ú* už brzy v 15. století (samozřejmě vedle dokladů na *-uo/v/* a na *-ó/v/*). Takováto homonymie mohla být cestou k dalšímu společnému hláskovému vývoji obou morfů: homonymii tvaru gen. du. a gen. pl. pak dosvědčuje jeden doklad z r. 1550, uvedený Gebauerem (ib.): *z těch dwuo dijluo*.

V *o*-kmenovém paradigmatu se tedy vyskytovala homonymie mezi morfy du-álovými a plurálovými ve čtyřech pádech: v akuzativu, nominativu, vokativu a genitivu.

1.2. U *jo*-kmenů je v podstatě táž situace: po přehlásce '*a* > *ě*' tu existuje homonymie mezi ak. du. (*-ě*) a ak. pl. (*-ě*).

V případě přejetí *-ie* od mužských *i*-kmenů do nom. pl. *jo*-kmenů mohla existovat homonymie také mezi nom. vok. du (*-ě*) a nom. vok. pl. (*-ie*). Po hlavní historické depalatalizaci mohla grafická homonymie těchto pádů (plynoucí z nedůsledného označování vokalické kvantity) v jistých případech přetrvávat: např. došlo-li k prosté (tj. vydělením *i*-ového elementu neprovázené) depalatalizaci konsonantu před koncovkou nom. pl. v dlouhé slabice (> *-ě*).

Homonymie mezi nom. vok. du. a nom. vok. pl. existovala od počátku historické doby (díky velmi rané, předhistorické depalatalizaci skupiny **iě* > *ie*) u nomin agentis na *-tel*, jež si u nom. pl. podržela starou koncovku konsonantických kmenů *-e* (zdloužení *e* > *é* je sekundární, obvykle se mluví o vlivu *i*-kmenového *ie* > *i*). Gebauer (1896, s. 115 a 117) však konstatuje, že nemá du-álové doklady těchto substantiv; výjimku představuje jenom substantivum *prietel*: nom. (a ak.) du. i nom. (a vok.) pl. má podobu *prietele*. (Budeme-li přikládat větší význam několika málo dokladům z 15. století, jež zcela zřejmě svědčí pro kvantitu koncovky už v této době, pak můžeme zůstat u toho, že tu byla přinejmenším homonymie grafická – při stále ještě většinovém neoznačování vokalické kvantity.)

Homonymie mezi nom. du. a nom. pl. narůstá také díky dobudování gramatického rodu mužských životných a neživotných substantiv, tj. prosazováním nominativu-akuzativu u mužských neživotných jmen: první takové případy (byť ještě dlouho vzácné) se podle Gebauera (1896, s. 47n.) vyskytují už ve 14. století.

Po provedení přehlásky '*ú* > *í*' mohlo docházet k homonymii tvarů gen. du. a gen. pl. (v případě přejetí původně *i*-kmenové koncovky gen. pl. *-í*).

Táž homonymie by vznikla provedením přehlásky '*o* > *ě*' (resp. '*ó* > *ie*') a poté monoftongizace *ie* > *í* v koncovce gen. pl. *-'óv* > *-iev* > *-ív* – při odpadnutí koncového *-v*, jak to známe od *o*-kmenů. Doklady gen. pl. typu **oráčie* však chybějí, Gebauer (1896, s. 108n.) uvádí jen případy typu *oráčiev*.

Při nedůsledném označování kvantity ve staročeských textech mohla vzniknout grafická homonymie po přehlásce '*u* > *i*' (resp. '*ú* > *í*') mezi gen. lok. du. a instr. pl.

1.3. U *o*-kmenů středního rodu nenacházíme žádnou závažnou homonymii, jsou tu jen (grafické) homonymie mezi některými koncovkami duálovými a singulárovými.

1.4. U *jo*-kmenových neuter nacházíme nezávažnou homonymii nom. vok. ak. du. s instr. pl. Po přehlásce 'u > i ('ú > í) vzniká ještě grafická homonymie mezi gen. lok. du. a instr. pl. a zejména závažná homonymie mezi gen. lok. du. a gen. pl., která ruší u *jo*-kmenů protiklad du. vs. pl. v genitivu nesinguláru.

1.5. *ɔjo*-kmeny mužského rodu.

Po přehlásce 'a > ě ('á > ie) vznikla závažná homonymie mezi ak. du. a ak. pl. Po přehlásce 'u > i ('ú > í) se přidává homonymie gen. lok. du. s nom. vok. a zejména gen. pl. Po monoftongizaci *ie > í* je stav následující: nom. ak. vok. a gen. lok. du. = nom., ak., vok. a gen. pl.

Jak vidno, byl neutralizován formální protiklad čísla v nom., ak., vok. a gen. nesinguláru. Ze všech duálových tvarů jediný není homonymní, a sice dat. instr. (-*íma*; spolu s lok. pl. -*ích* a instr. pl. -*ími* je jednou ze tří koncovek této deklinace, které nejsou homonymní.)

1.6. Střední *ɔjo*-kmeny.

Po přehlásce 'u > i ('ú > í) vzniká homonymie gen. lok. du. s gen. pl. Po monoftongizaci *ie > í* přistupuje ještě homonymie nom. ak. vok. du. s nom. ak. vok. pl. Výsledný stav po provedení uvedených hláskových změn je následující: nom. ak. vok. a gen. lok. du. = nom., ak., vok. a gen. pl. Situace je tedy stejná jako u mužských *ɔjo*-kmenů.

1.7. *A*-kmeny.

V rámci *a*-kmenového paradigmatu nacházíme jen nedůležité homonymie mezi du. a sg. (gen. lok. du. = instr. sg.; nom. ak. vok. du. = dat. a lok. sg.). V důsledku neoznačování vokalické kvantity v stč. textech mohla vznikat grafická homonymie mezi ak. sg. a gen. lok. du.

1.8. *Ja*-kmeny.

U *ja*-kmenů vznikla po přehlásce 'u > i ('ú > í) závažná homonymie mezi gen. du. a gen. pl. (-*í*). (Kromě toho tu byly ještě nezávažné homonymie gen. lok. du. s instr. sg.; dále nom. ak. vok. du. s ak., dat. a lok. sg.; v důsledku neoznačování vokalické kvantity vznikala grafická homonymie gen. lok. du. s dat., ak. a lok. sg.)

1.9. *ɔja*-kmeny.

Po přehlásce 'u > i ('ú > í) vznikla homonymie gen. du. s gen. pl. Po monoftongizaci *ie > í* je stav následující: nom. ak. vok. a gen. lok. du. = nom., ak., vok., gen. pl. Jak je vidět, neutralizoval se protiklad mezi nesingulárovými členy kategorie čísla v nom., ak., vok. a gen. Z tvarů duálu jen jediný není homonymní s plurálovým, a to dat. instr. -*íma*.

1.10. Femininní *i*-kmeny.

Před přehláskou 'u > i ('ú > í) existovala homonymie nom. ak. vok. du. s nom., ak. a vok. pl. Po přehlásce 'ú > í se homonymie ještě rozšířila: nom. ak. vok. a gen. lok. du. = nom., ak., vok. a gen. pl. Z duálových koncovek je nehomonymní jediná, a to dat. instr. -*ma*.

1. 11. *I*-kmeny mužské.

Do přehlásky 'ú > í zde existuje homonymie ak. du. s ak. pl. Po přehlásce 'ú > í se přidává homonymie gen. lok. du. s gen. pl. Po monoftongizaci *ie > í* se otvírá ještě příležitost k homonymii u nom. vok. du. a nom. vok. pl (a jenom z části jde o homonymii pouze grafickou, vzniklou v důsledku neoznačování vokalické kvantity ve staročeských textech; z části totiž mohla vzniknout homonymie i jako důsledek posílení rodového principu české deklinace, jež se tady projevilo přejetím *jo*-kmenové koncovky nom. vok. pl. mask. *-i*).

Takto vznikla, ovšem v součinnosti s vývojem fonologickým (konkrétně se změnou *y > i*) a v určitém fonematickém okolí (tj. po konsonantech *b, p, m, v, c, č, z, ž, s, š*) i homonymie novotvaru (podle mužských *o*-kmenů) instr. pl. na *-y* s nom. ak. vok. du. (a taky s vok., gen., ak., dat. a lok. sg.).

Na druhou stranu posílení rodového principu deklinace zčásti homonymii zabránilo: novotvar ak. pl. na *-ě* vs. ak. du. *-i*; *o*-kmenový gen. pl. *-óv* vs. gen. du. *-í*; pronikání *-ě* do ak. sg. rušilo homonymii mezi ak. sg. a ak. du. a ak. pl. (*-ě*).

Na příkladu substantivní deklinace jsme ukázali neschopnost některých morfů rozlišovat členy gramatické kategorie čísla. Stranou ovšem zůstala jiná nevýhodnost duálových morfů, totiž neutralizace některých pádových opozic (neutralizace daná inkompatibilitou gramému duálu a některých pádových gramémů): nom. vs. ak. vs. vok.; gen. vs. lok.; dat. vs. instr. A právě zvýšená míra neutralizace byla zřejmě příčinou, že tato nevýhodnost nebyla odstraněna vytvořením nových morfů (tak jak se to naopak dělo v singulárové deklinaci životných maskulin). V každém případě tato okolnost oslabovala pozici kategorie duálu v morfologické struktuře staré češtiny, a to zejména v době, kdy se v rámci kategorie rodu vytvářela subkategorie životnosti (personálnosti), založená právě na rozlišování nom. a ak.

2. Na rovině kategoriálně paradigmatické (tedy v systému zadávaných morfologických funkcí jednotlivých forem) nastává vhodná situace pro zánik opozice mezi členy určité gramatické kategorie tehdy, když se snižuje integrovanost daného gramému (jako komponentu funkční stránky morfému) v gramatické kategorii. (Paralelou na fonologické rovině může být vystoupení distinktivní funkce fonému z fonologické korelace.) Vytváření takové situace lze pozorovat i ve staré češtině v souvislosti s dobudováváním kategorie čísla jako kategorie čistě gramatické, spočívající na centrálním protikladu singuláru proti plurálu.

Souvislost zániku duálu s posuny v kategoriálně-paradigmatické rovině gramatické kategorie čísla explicitně formuloval už I. Němec (1968, s. 50):

„Konečně s vyhraňováním opozice singulár/plurál souvisí i ústup třetí kategorie čísla – duálu.“

Je ovšem třeba blíže ukázat, jakou povahu mělo toto vyhraňování.

Především je nutno zde zmínit jevy, které popsal už J. Gebauer (1929, §§ 146–147). Pro vyjádření mnohosti neužívají některá substantiva plurálových koncovek nebo pouze plurálových koncovek, nýbrž i kolektivních sufixů – mnohost se tedy vyjadřuje výrazem s kolektivním formantem a se singulárovými pádovými koncovkami: *bratr – bratřie* vedle *bratři*; *člověk – ľud* vedle *ľudie*; *druh – družina* vedle *druzi, druhové*; *kámen – kamenie* vedle *kameni*; *kněz – kněžie*; *kořen – kořenie*; *květ – kvietie* vedle *květi*; *list – listie* vedle *listi*; *plamen*

– *plamenie*; *pohan* – *pohanstvo* vedle *pohané*; *pták* – *ptačstvo* vedle *ptáci*; *rytieľ* – *rytieľstvo* vedle *rytieři*; *tovařiš* – *tovařišstvo* vedle *tovařišie*; *trn* – *trnie*; *uhel* – *uhlé*; *žid* – *židovstvo* – *židé*, *židie* ad. Důležité je chování kongruujících výrazů vztahujících se k těmto kolektivům (srov. Gebauer 1929, § 147): Adjektiva mají jak singulárové, tak plurálové koncovky. Slovesa mají většinou koncovky plurálové. Pádové koncovky tedy v kombinaci s některými lexikálními kmeny neposkytovaly informaci relevantní pro kongruenci v čísle; relevantní pro kongruenci byla povaha kmene: informace o čísle je inherentní vlastností kmene. Výraz, který kongruuje, se při volbě své koncovky dívá nejdříve na kmen: je-li číslo inherentní vlastností kmene výrazu, řídí se kongruence kmenem. To platí i tehdy, jsou-li podmětem číslovky *pět*, *šest*, *sedm*, *osm*, *devět*, *desět*, *sto*, *tis'úc*, *mnoho*, *málo*, *koliko* apod., které mají koncovky singulárové, a rovněž stojí-li v pozici podmětu kolektivní výrazy jako *čeleď*, *chudina*, *markrabstvie*, *množstvie*, *obec*, *rodina*, *říšě*, *sbor*, *úřad*, *zástup* aj. Neobsahuje-li kmen takovou informaci, řídí se kongruující výraz podle koncovky určujícího výrazu. Do jisté míry paralelní je situace u kategorie rodu substantiva: rovněž rod je inherentní vlastností kmene substantiva, nikoli koncovky (srov. k tomu M. Giger 1998, s. 173, pozn. 1 s liter.).

Staročeská situace je podle Gebauerova popisu taková, že kongruující adjektiva při volbě koncovky hledí více na koncovku výrazu, s nímž kongruují, zatímco slovesa více na vlastnosti kmene. Tyto nekonsistentnosti lze interpretovat tak, že číslo ještě není kategorií zcela gramatickou, nýbrž z části ještě lexikálně-sémantickou: číslo je nejen součástí sémové struktury gramatických morfémů, nýbrž i součástí sémové struktury morfémů lexikálních. Až poté, co zcela (i u slovesa) převáží kongruence hledící na koncovku, lze hovořit o dobudování gramatické kategorie čísla.

U substantiv, u nichž nesingulární počet vyjadřovaly výrazy vyvolávající takto kolísající kongruenci, buď převáží zcela koncovky plurálové, nebo u nich existují řádné plurály vedle kolektiv, rozdíl mezi nimi ale spočívá v distributivním pojetí proti pojetí summativnímu (*kámen* – *kameny* : *kamení*), přičemž je důležité, že kolektivum už má pravidelnou kongruenci singulárovou.

Likvidace takových nejasných bodů zjevně umožňuje zřetelnější a důslednější strukturaci kategorie čísla na základě protikladu singulár vs. plurál. V takové kategorii, založené na výhradní binární opozici, pak nemá místo ani duál: ten totiž předpokládá protiklady dva, a to singulár vs. nesingulár a uvnitř nesinguláru pak plurál vs. duál; při pokračující likvidaci kolektiv jako výhradních či dominantních prostředků vyjádření mnohosti se však pozice i ostatních nesingulárových členů kategorie oslabuje.

Jinou manifestaci těchto posunů představuje odstranění supletivních kmenů typu *zeměnin* – *zeměné*, jak na to upozorňoval už I. Němec (1968, s. 49): „[...] stává se neúnosným rozpor mezi jednoduchým distinktivním znakem významovým a složitým distinktivním znakem formálním.“ To se vyřešilo odstraněním redundantního segmentu *-in-*, který ztratil svou původní funkci singulativní. Podobná formální asymetrie se vyskytovala u pojmenování mláďat typu *kuřě* – *kuřenci*. Také zde došlo k odstranění nadbytečných rozlišujících příznaků mezi

singulárem a nesingulárem – zánikem typu *kuřenci* a jeho plným nahrazením *nt*-kmeny (typ *kuře* – *kuřata*).

3. Konečně lze hledat předpoklady zániku duálu i na rovině typologické. V. Skalička (1941, s. 34; 1960, s. 104, 106) spojoval zánik duálu s aglutinační tendencí, kterou shledává v morfologickém systému češtiny po vrcholu flexivnosti v době staročeských přehlásek (podrobněji ke zdůvodnění této teze viz Skalička 1941): zánik flexivně vyjádřené morfologické kategorie považuje za oslabení flexivního typu. Není však zcela jasné, zda je tato implikace nutná. Jinak řečeno není jasné, zda je typ oslabován pouhým snížením počtu morfémů vyjádřených pro daný typ obvyklým způsobem (tedy kvantitativní změnou), nebo spíše změnou typové podoby morfému (tedy změnou kvalitativní). Máme-li zánik duálu za důsledek řešení situace způsobené intraparadigmatickou homonymií, můžeme v zániku duálu vidět spíše tendenci zachovat flexivní typologický základ nebo přesněji snahu zabránit vzniku izolační tendence, tedy tendence protiaglutinační a protiflexivní. Podobně i z kategoriálně-paradigmatického hlediska nelze zánik duálu hodnotit jako projev aglutinační tendence, nýbrž spíše jako prostou restrukturalizaci morfologické kategorie povahy flexivní (dané kumulací sémát v morfému).

IV. Náš popis podmínek příhodných pro zánik duálu v češtině se nevyjadřuje ke kvantitativní stránce věci. Tzn. neřeší se, jaký poměr je mezi mírou určitých jevů a pravděpodobností změny. (Mohlo by se namítnout, že v jiných jazycích obdobné podmínky byly slabší, a přesto změna nastala.) To je ale dáno na začátku zmíněnou nejasností, jak rozlišit podmínky a příčiny změny. Kromě toho není zcela jasné, jak odlišit nevznik (či přesněji nedokončení vzniku) kategorie od zániku kategorie. Je možné, že například ve slovanských jazycích, které v současnosti duál nemají, nikdy nedošlo k jeho plné paradigmatické (přičemž míra paradigmatickosti je nepřímou úměrnou míře paradigmatické morfologické neutralizace – inkompatibility gramémů; k pojmu neutralizace srov. Trnka 1958/1982, s. 154); narážíme zde na omezení materiálové (pozdní písemné památky; dominance církevní slovanštiny) a na nejistotu srovnávací jazykovědy v postulaci prehistorického stavu.

Pokud jde o intraparadigmatickou homonymii a její roli v těchto procesech, je ještě nutno zmínit B. Trnku (1961, s. 72), který tvrdil, že „fonologická realizace neurčuje vývoj funkčního systému morfologického“. S tím lze ovšem, jak bylo naznačeno výše, souhlasit jen potud, že tato realizace zřejmě neurčuje vývoj sama, ale ve spolupráci s funkční rovinou morfémů.

V souvislosti s tezemi obou předchozích odstavců lze poukázat na případ hornolužické srbsštiny, kde byly vytvořeny zjevně nové, výrazné a nehomonymní duálové morfy (viz k tomu Šewc-Schuster 1989) a v kategoriálním paradigmatu byla v gramatické kategorii čísla vybudována opozice sg. :: [pl. :: du.]. Aniž bychom chtěli implikovat určující směr tendence (z kategoriální oblasti do oblasti formální), lze zmínit tezi A. Dostála (1954) o (pseudo)archaizační tendenci periferních slovanských jazyků při dobudovávání kategorie čísla. Podobně například

ve staroslověnském rozlišení druhé a třetí osoby duálu (*-ta* :: *-te*), manifestujícím vyšší paradigmaticnost, lze spatřovat intelektualizační snahu spisovného jazyka.

LITERATURA

- DOSTÁL, A.: Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině. Praha 1954. (Sborník filologický II, 1.)
- GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. I. Skloňování. Praha / Vídeň 1896.
- GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého. IV. Skladba. Ed. F. Trávníček. Praha 1929.
- GIGER, M., K typologickému postavení horní lužické srbštiny mezi západoslovanskými jazyky: nominální systém. In: *Varia VII.* (Zborník z kolokvia mladých jazykovedcov, Modra-Piesok 3–5. 12. 1997.) Ed. M. Nábělková. Bratislava 1998, s. 172–186.
- GIGER, M. / VYKYPĚL, B.: Die Typologie des Litauischen und des Lettischen. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university A 49, 2001, s. 45–86.
- JAKOBSON, R.: Prinzipien der historischen Phonologie. In: D. Cherubim (ed.): *Sprachwandel.* Berlin / New York 1975, s. 79–98. (poprvé in: *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 4, 1931, s. 247–267.)
- KOMÁREK, M.: Ke změně *g > γ* v slovanských jazycích. In: *Československá slavistika* 1983. Lingvistika. Praha 1983, s. 34–47.
- KOŘÍNEK, J. M.: O jazykovém vývoji. *Časopis pro moderní filologii* 28, 1942, s. 371–375.
- LAMPRECHT, A. / ŠLOSAR, D. / BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha 1986.
- NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968.
- SKALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1941. (Studie pražského lingvistického kroužku, 4.)
- SKALIČKA, V.: Vývoj jazyka. Praha 1960.
- ŠEWC-SCHUSTER, H.: *Wosobowej kóncowce* 1. *wosoby duala* hs. *-mój/moj*, ds. *-mej* a její geneza. In: F. Jakopin (ed.): *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja.* Tinetu Logarju ob sedemdesetletnici. Ljubljana 1989, s. 315–322.
- TRNKA, B.: *Méthode de comparaison analytique et grammairre comparée historique.* *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 1, 1929, s. 33–38.
- TRNKA, B.: On Some Problems of Neutralisation. In: *Omagiu lui Iorgu Iordan.* Bucuresti 1958, s. 861–866. (citováno podle B. Trnka: *Selected Papers in Structural Linguistics.* Berlin / New York / Amsterdam 1982, s. 149–155.)
- TRNKA, B.: O morfonologické analogii. *Časopis pro moderní filologii* 43, 1961, s. 65–73.
- TROST, P.: K příčinám jazykových změn. In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků.* Ed. A. Doštal. Praha 1958, s. 75–78.
- TRUBETZKOY, N. S.: *Gedanken über die slowakische Deklination.* Sborník Matice slovenskej 15, 1937, s. 39–47.
- TRUBETZKOY, N. S.: *Grundzüge der Phonologie.* Praha 1939. (*Travaux du Cercle linguistique de Prague*, 7.)
- VACHEK, J.: O dynamickém pojetí fonologie, zvláště české. *Slovo a slovesnost* 29, 1968, s. 246–255.
- VACHEK, J.: Zum Zusammenspiel von internen und externen Faktoren bei der Sprachentwicklung. In: D. Cherubim (ed.): *Sprachwandel.* Berlin / New York 1975, s. 190–207.
- VACHEK, J.: Remarks on the Dynamism of the System of Language. In: J. Vachek (ed.): *Praguiana: Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School.* Praha 1983, s. 241–254.
- VAŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká. II. Tvarosloví. 1. část. Skloňování. Praha 1963².

LES CONDITIONS DE LA DISPARITION DU DUEL EN TCHÈQUE

Dans ce travail, on s'occupe de la question de la disparition du duel en tchèque. Comme dans le cadre de la méthodologie structuraliste, il n'y a pas de limite distincte entre l'explication et la description, donc de limite distincte entre la détermination des causes d'un changement de langue et la description des relations structurales de ce changement, nous proposons de distinguer et de déterminer les conditions qui favorisèrent la disparition du duel dans le système linguistique du vieux tchèque. Celles-ci ont été formées d'une part sur le plan formel-paradigmatique par l'homonymie intraparadigmatique des morphes du duel et du pluriel, et d'autre part sur le plan catégoriel-paradigmatique par le processus de l'édification de la catégorie grammaticale du nombre, fondée sur l'opposition singulier :: pluriel.

Tatána Vykypělová
Ústav českého jazyka
Filosofická fakulta MU
Arna Nováka 1
CZ-660 88 Brno
(tvykypel@phil.muni.cz)